

UOT 80.

KOMEDIYA JANRI VƏ ONUN İNKİŞAF TARİXİ**Ruqiyyə Bəhrəm qızı Əhmədova***Bakı Slavyan Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***ORCID:** 0009-0007-5925-5760**E-mail:** ruqiyye.ehmedova@bk.ru*Açar sözlər:* dramaturgiya, komediya, ədəbiyyat, yazıçı, simvol.*Ключевые слова:* драматургия, комедия, литература, писатель, символ.*Key words:* dramaturgy, comedy, literature, writer, symbol.

Ədəbiyyatı xalq mənəviyyatının tərcümanı adlandıran Belinskiyə görə ədəbiyyatın əsas vəzifəsi xalqın müqəddəratı ilə yaxından tanış olmaqdır. Həqiqətən də, ədəbiyyatla yaxından əlaqəsi olan hər bir insan ədəbiyyatın əsas vəzifəsinin məhz insana xidmət etmək, insanlara əsrarəngiz, gözəl hissələr aşılamaq, insan mənəviyyatındakı qüsurların, boşluqların, insan cəmiyyətinin problemlərini üzə çıxarmaq olduğunu bilir. Bu vəzifələri ədəbiyyatın hər bir növü müxtəlif şəkildə, fərqli üsullarla yerinə yetirir. Ədəbiyyatın əsas növlərindən olan dramatik növdə hadisələr insanların gözü qarşısında, əyani şəkildə göstərilir, obrazlar, surətlər daim hərəkətdə olurlar. Burada əsərlər əvvəlcə yazılı şəkildə, bədii əsər kimi meydana çıxsa da, daha sonra əyaniləşdirərək səhnə əsərinə çevrilir. Rus ədəbiyyatının məşhur yazıçılarından olan N.V. Qoqol bu məsələyə münasibət bildirərək “səhnəsiz dram bədənsiz can kimidir” fikrini irəli sürmüşdür. Belinski isə dramatik növü lirika və eposun xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən sinkretik janr adlandırmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında da bir sıra nəzəriyyəçilər dramatik növ, onun janrları haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. Professor Nazif Qəhrəmanlı da bu haqda bəzi məqamlara toxunmuşdur. “Dramatik ədəbiyyat sinkretik xarakter daşıyır. Əgər o yaradıldığı zaman bədii ədəbiyyat nümunəsidirsə səhnəyə qoyulduğu zaman müştərək əməyin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Odur ki, dramatik obraz ilk növbədə səhnə obrazıdır. Səhnə, rejissura və aktyor oyununun təcəssümü xaricində bu obraz yaradıla bilməz. Dramaturji obraz həyatın ən kəskin, artıq yetişməkdə olan ziddiyyətlərini, bu ziddiyyətlərin ictimai, əxlaqi, psixoloji təzahürlərini əks etdirir” (1, s. 36).

Bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, dramatik əsər o zaman dram əsərinə çevrilir ki, baş verən hadisələr dramatik obraz tərəfindən canlı-canlı, tamaşaçı ilə üzbəüz, səhnədə bu hadisələrdən doğan sevinc, kədər, həyəcan, nifrət, ehtiras hissələri ilə birlikdə insanlara nümayiş olunur.

Dramatik əsərlər öz süjetinə, konfliktinə, bəhs olunan hadisələrin xarakterinə, obrazlar aləminə görə ədəbiyyatşünaslar tərəfindən üç janra bölünür. İlk dəfə Aristotel “Poetika” əsərində yalnız faciə və komediya haqqında bəhs etsə də, sonradan bura dram janrı da əlavə olunmuşdur. Komediya haqqında ilk məlumatlarla yunan elminin ən böyük alimlərindən biri olan Aristotelin “Poetika” əsərində tanış oluruq. O, komediya haqqında, onun yaranması haqqında az da olsa bir sıra maraqlı məlumatlar versə də “komediyadan biz sonralar danışacağıq” deməyi ilə onun bu janr haqqında bəlkə də elm aləminə məlum olmayan fikirlərinin, hətta “Poetika” əsərinin ikinci hissəsinin olmamağını belə şübhə altında qoyur. “Komediya dediyimiz kimi pis adamların əks etdirilməsidir, amma bunu da tam qəbahət mənasında yox, o mənada başa düşmək lazımdır ki, gülməli özü də eybəcərliyin bir hissəsidir: gülməli heç kimə iztirab

və zərər verməyən, hər hansı bir müəyyən səhv və çirkinlikdir, misal üçün uzağa getmək lazım deyil, elə komik maska özü bir növ eybəcər və çirkindir” (2, s.29). “Poetika” əsərindən verilən bu sitatda Aristotelin bir neçə cümlə ilə komediya janrının əsl məğzini, mahiyyətini, əsas vəzifəsini necə ustalıqla bəyan etdiyini görürük. Onun fikirlərindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, komediyada pis insanlar, onların əməlləri, etdiyi səhvlər, çirkinliklər heç kimə zərər vermədən gülməli şəkildə ifşa olunur. O, gülüşün özünü eybəcərliyin, çirkinliyin bir hissəsi adlandırır.

Məşhur fransız tənqidçisi Nikola Bualo isə əsl komediya necə olar izah etmiş, komediya yazılarkən əməl ediləcək əsas qaydaları qeyd etmişdir. “Komediyada sızıltı və göz yaşı ola bilməz; Komediyada özbaşınalıq edib zarafatın cilovunu buraxmaq olmaz; Komediyanın dili yerinə görə bəzən sadə, bəzən yüksək və dəbdəbəli olmalıdır; Komediya müəllifi gərək hər şeydə təbiəti nümunə götürsün, təbiətə sadıq qalsın. Ağıl və idrakın göstərdiyi yolla gedən şair komediyada incə zövqü, gülünc hadisələrdə mənə və düşüncəni qoruyub saxlamağı bacarır” (3, s.41-42). Bualonun məşhur “Poeziya sənəti” kitabından olan bu cümlələrdə əsl komediya və komediaqraf necə olmalıdır sualına cavab tapırıq. Aristotel kimi Bualo da komediyanın əsasında zarafatın, gülüşün lakin boş, yersiz olmayan gülüşün dayandığını qeyd edir. Fikrimcə, Bualo təbiəti nümunə götürmək dedikdə hər bir dramaturqun öz dövrünü, ətrafını, dövrünün problemlərini, dövrünün insanların komediyalarının əsas mövzu kimi seçməli olduqlarını nəzərdə tutur. Hər iki böyük sənətkarın əsərlərinə əsasən deyərək bilirik ki, komediyanın əsas ifadə vasitəsi gülüşdür, komediya gülməli hadisə üzərində qurulmuşdur və gülüşsüz, yumorsuz komik əsəri təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən də istər Azərbaycan, istərsə də xarici ədəbiyyatda nəzəriyyə sahəsində fəaliyyət göstərən hər bir şəxs komediya haqqında məlumat verərkən ilk öncə gülüşün komediyanın əsas silahı olduğunu qeyd edirlər. Komediyanın əsas məğzini müəyyənləşdirməyə çalışan Belinski də gülüşü, gülüş oyadan komik mübarizəni komediyanın əsas vasitəsi kimi göstərmişdir. “onun əsası “gülüş oyadan komik mübarizə”, əsas məqsədi isə “əxlaq qanununun zəfərini açmaqdır” (4, s. 123).

Azərbaycan ədəbiyyatında da komediya janrı, onun inkişaf tarixi, xüsusiyyətləri, ədəbiyyatımızdakı yeri bir sıra ədəbiyyatşünaslar tərəfindən araşdırılmış, komediyaya termin kimi müxtəlif təriflər verilmişdir. Mir Cəlal Paşayev və Pənah Xəlilova məxsus “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabında komediya haqqında yazılmışdır: “Tənqidi gülüşün üstünlüyü ilə yazılan dram əsərləri komediya adlanır. Komediyanın əsası kimi həyatdakı çatışmazlıqları, yaramaz cəhətləri islah və inkar etmək göstərilmişdir”(5, s.163). Əziz Mirəhmədov da “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə komediyaya termin kimi izah vermiş, komediyanın əsl mahiyyətini, məramını göstərmişdir. “Komediyada həyatın gülünc və eybəcər cəhətləri əks etdirilir, ictimai həyatda və məişətdə olan mənfi tərəflər, insan xarakterində təsadüf edilən gülünc xüsusiyyətlər lağa qoyulur (6, s.86). Nəzəriyyə kitablarından gətirdiyimiz bu nümunələrin sayını müxtəlif nəzəriyyəçilərin fikirləri ilə istədiyimiz qədər genişləndirə bilərik. Bura Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan, Rafiq Yusifoğlu, Abbas Hacıyev, Təhsin Mütəllibov kimi bir sıra nəzəriyyəçilərin komediya haqqında düşüncələrini misal göstərmək olar. Lakin həmin nəzəriyyəçilərin komediya haqqında irəli sürdükləri təriflər, xüsusiyyətlər, demək olar ki, birbirinə çox yaxındır.

Dünya ədəbiyyatındakı alimlər kimi ədəbiyyatımızdakı nəzəriyyəçilər də komediyanın gündəlik həyatdakı çatışmazlıqları, mənfi cəhətləri, qüsurları gülüş vasitəsilə tənqid edən, bu yolla insanların gözünü açmağa çalışan, insanları gülüş obyektinə çevrilən obraz vasitəsi ilə öz qüsurlarını görərək tərbiyə etməyə çalışan bir janr olduğunu göstərməyə çalışmışlar. Lakin

bu gülüş bir mənalı xarakter daşımır. Bu gülüş bəzən yumor səciyyəsi daşıyaraq insanları islah edir, bəzən ələ salır, bəzən isə satirik gülüş vasitəsilə tənqid edir, bəzən də sarkazmla mənfi tiplərə qarşı öldürücü xarakter daşıyır. Komediya əsas məsələ, müəllif fikri daha çox isə satirik gülüş vasitəsilə açılır, satirik gülüşlə mənfi tiplər ifşa olunur, onların əsl məqsədi aşkara çıxır.

Bir sıra nəzəriyyəçilərin fikirlərinə əsasən, elə məhz gülüşün çalarlarına görə komediya bir neçə janra bölünür ki, bunlar tragikomediya, vodevil, fars libretto kimi terminlərlə təsnif edilir. Bu janrlara dünya ədəbiyyatında tez-tez təsadüf edilsə də, Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə də Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında tragikomediya janrına daha çox təsadüf edilir. Tragikomediya məzmununa, insanlarda yaratdığı hisslərə, duyğulara görə həm komediyanın həm də faciənin əlamətlərini özündə ehtiva edir. Bu janrların nəzəriyyəsinə rus ədəbiyyatşünaslarının kitablarında daha aydın, dəqiq izah verilmişdir: “Tragikomediya-həm faciə, həm də komediya xarakteri daşıyan dramatik əsərdir. Tragikomediyanın mərkəzində mövcud həyat meyarlarının nisbiliyi hissi dayanır, dramaturq eyni hadisəni həm komik, həm də faciəvi işıqda görür. Vodevil əyləncəli intriqa, hazırcavab mahnılar, kupletlər və rəqsləri olan yüngül komediya janrının növüdür. Fars maskalı şəkilləri, hərəkətli vəziyyətləri, kobud zarafatları ehtiva edən komediya janrıdır” (7, s.290).

Komediya janrının yaranması haqqında dəqiq məlumat olmasa da, bir sıra mənbələr əsasında müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Komediya qədim Yunanıstanda faciə ilə paralel yaranmış, hər ikisi uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, yunan mifologiyasından alınan gülüməli süjetlər üzərində qurulan yunan komediyasının kökləri fallas mərasimlərində icra edilən və məhsuldarlıq bayramları ilə bağlı olan ayınlərə dayanır. Mütəxəssislərə görə, komediya ilk Dionisin şərəfinə keçirilən mərasimlərdə oynanılan oyunlar, emosional bədən hərəkətlərindən istifadə zamanı meydana çıxmışdır. Ona görə ən qədim vaxtlardan bu mərasimlərdəki kobud zarafat və erotik elementlər bu janrda uzun zaman mühüm yer tutmuşdur. Qədim Yunanıstanda komediyanın mövzusu daha çox aşağı təbəqədən olan insanlarla bağlı olmuş, süjeti bu insanların qarşılaşdığı əhvalatlar əsasında qurulmuşdur. Məhz bundan qaynaqlanaraq ədəbiyyatın tarixində, dramaturgiyada komediya ən demokratik janr kimi tanınmış, bununla yanaşı aşağı təbəqədən olan insanlar komediyaların səhnələşməsində də yaxından iştirak etmişlər. Buna görə də, xüsusilə, orta əsrlərdə komediya xalq meydan mərasimlərinin bir qolu kimi, forması kimi inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstanda komediyanın banisi Aristofan hesab edilirdi. “ Qədim Yunan komediyasının ən görkəmli yaradıcılarından biri Aristofan (eramızdan əvvəl V əsr) olmuşdur. Aristofan dövründəki komediyalar bir çox rolları ifa edən üç aktyor və müəllif fikirlərinin ifadəçisi xordan ibarət idi” (5, s.168).

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin yaranmasında böyük xidmətləri olan Yunan alimi Aristotel komediyanın yaranmasını fallik nəğmə ustalarının yaradıcılığı ilə bağlamışdır. Aristotelə görə komediya ilk dəfə Yunanıstana Sicilyadan keçmiş, ilk komediya müəllifi kimi Homeri, ilk komediya nümunəsi kimi isə “Margit” əsərini göstərmişdir. Lakin bu fakt bütün nəzəriyyəçilər tərəfindən məqbul hesab edilmədiyi üçün komediyanın banisi kimi antik yunan sənətkarı Aristofan qəbul olunmuşdur. Həmin dövrdə Aristofanla yanaşı Menandrın da adı çəkilmişdir. Bu yazıçılardan sonra komediya janrında yazılan əsərlərin tarixinə nəzər saldıqda durğunluq nəzərə çarpmışdır. Bu durğunluq XVII əsrdə fransız dramaturqu Molyerin yaradıcılığı ilə sonlanmış, komediya sahəsində canlanma müşahidə olunmuşdur. Molyer komediyalarında yaramazlıqları, mənfilikləri, çatışmazlıqları, mənfi insan xislətinə məxsus olan yaltaqlığı, xəsisliyi, lovğalığı gülüş vasitəsilə tənqid etmiş, insanları düz yola çəkməyi qarşısına əsas

məqsəd qoymuşdur. Komediya janrının inkişafında rus dramaturqları A.P. Çexov, N.V. Qoqol, A.S. Qriboyedov, A. Ostrovski və s. böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında dram və teatr sənəti çox qədim tarixə malik olmuş, Azərbaycan dramaturgiyasının əsası qədim dövrlərdə insanlar arasında geniş yayılan oyunlar, meydan tamaşaları və xalq dramları əsasında qoyulmuşdur. Lakin bunları peşəkar dramaturgiya, peşəkar teatr hesab etmək olmazdı. Azərbaycan dramaturgiyasının tədqiqi ilə məşğul olan nəzəriyyəçilər dramaturgiyamızın inkişaf tarixini bir neçə mərhələdə təsnif etmişlər:

- “1. XIX əsrin sonu Azərbaycan dramaturgiyasının yaranması;
2. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı;
3. Sovet dövrü dramaturgiyası;
4. Müstəqillik illəri dramaturgiyası” (səh.4).

Bu təsnifatdan aydın olduğu kimi, kökləri lap dərin qatlara gedən Azərbaycan dramaturgiyası XIX əsrin sonlarında Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən qoyulmuş, dramaturgiyaya məxsus ilk nümunələr dramaturqun qələmindən çıxmışdır. Yazıçı dramaturgiyanın əsasını komediya janrı ilə qoymuş, Azərbaycan ədəbiyyatına Qoqol, Molyer komediyaları ilə bir səviyyədə yer alan ard-arda bir neçə komediya bəxş etmişdir.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, komediya cəmiyyətdəki mənfi halları tənqid hədəfinə çevirən, bədii gülüş və onun formaları vasitəsi ilə eybəcərlikləri, mənəvi-əxlaqi məsələləri islah etməyə çalışan dramatik əsərdir. Antik dövrdən başlamış bu günümüzədək komediya bir ədəbi janr kimi ən aparıcı janrlar sırasında mühüm yer tutmuş, ona maraq gündən-günə artmış, istər dünya ədəbiyyatında, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında mövzu və məzmun xüsusiyyətləri ilə fərqlənən əsərlər yazılmışdır.

Problemin aktuallığı. Komediya janrının yaranma tarixi qədim dövrlərə təsadüf etsə də, müasir dövrdə də bu janrda yazan dramaturqların sayı kifayət qədərdir. Komediya janrı və bu janrın dramaturgiyamıza gətirdiyi yeniliklərin araşdırılması ədəbiyyatımızda aktual məsələlərdən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə komediya janrı və bu janrın inkişaf tarixi həm dünya, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında araşdırılmış, bir sıra nəzəriyyəçilərin fikirləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni orta və ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Qəhrəmanlı N. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: BQU-nun nəşri, 2008.
2. Aristotel. Poetika. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 120 s.
3. Bualo. Poeziya sənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 112 s.
4. Теория литературы: Учебное пособие для филологических факультетов вузов. Баку: Мутарджим, 1997, 204 с.
5. Paşayev M. , Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972.
6. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978.
7. Введение в литературоведение. Москва, 2009, 416 с.
8. Əliyeva X. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. Sumqayıt, 2019, 132 s.

Р.Б. Ахмедова

**Жанр комедии и история его развития
Резюме**

В статье рассматривался жанр комедии и история его развития. В ходе данного исследования были упомянуты и проанализированы мнения ряда теоретиков как мировой, так и азербайджанской литературы. Было установлено, что комедия, будучи одним из ведущих жанров в каждую эпоху и к которому обращались многие мастера художественного слова, имеет очень древнюю историю, как один из основных жанров драматургии. Жанр комедии, произведение, в основе которого лежит осмеяние общественного и человеческого несовершенства, был основан Аристофаном.

Также приведены сведения о возникновении комедии в азербайджанской литературе. Таким образом, было проведено исследование по вопросам, затронутым в статье.

R.B. Ehmedova

**Comedy genre and its development history
Summary**

The article examines the comedy genre and its development history. During this research, the opinions of a number of theorists in both world literature and Azerbaijani literature were referred to and analyzed. It has been established that comedy has a very ancient history as one of the main genres of dramaturgy, it was one of the working genres in every era and many artists used this genre. Aristophanes founded the comedy genre, which criticizes the vices of society through laughter. The article also provides information about the emergence of comedy in Azerbaijani literature. Thus, research was conducted on the issues raised in the article.

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2024